



Ks. ROMAN MAZUR SDB

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8192-9262> * roman.mazur@upjp2.edu.pl

Zgłoszono: 02.03.2021; recenzowano: 05.04.2021; zaakceptowano do publikacji: 17.05.2021

WOLNOŚĆ SŁOWA W GŁOSZENIU EWANGELII. PRZYKŁAD EF 6,10-20

FREEDOM IN THE PROCLAMATION OF THE GOSPEL. AN EXAMPLE FROM EPH 6,10-20

Abstract

The proclamation of the Gospel springs from the vocation of the apostle. Even imprisonment cannot be an obstacle in fulfilling this task, for the *παρρησία* (courage) necessary for this mission is inherent in the Gospel itself and not in the personal attitude of heroism of the Apostle. This apostolic task can and must be sustained by constant prayer of the community of believers who in this way contribute to the proclamation of the Gospel. The conclusion of the Letter to the Ephesians, on the one hand, seems to be a good occasion to recall this task, and on the other, it reminds of constant and persistent prayer for this intention as a complementary work of the Apostle and the community of believers.

Keywords: Proclamation of the Gospel, courage, task of the apostle, task of the community, Eph 6,10-20

Abstrakt

Głoszenie Ewangelii wynika z powołania apostołskiego. Przeszkodą w wypełnianiu tego zadania nie jest nawet uwięzienie, gdyż *παρρησία* (odwaga) konieczna do głoszenia tkwi w samej Ewangelii, a nie w osobistym nastawieniu lub bohaterstwie Apostoła. To zadanie apostołskie może i musi zostać wsparte stałą modlitwą wspólnoty wierzących, którzy w taki właśnie sposób przyczyniają się do proklamacji Ewangelii. Zakończenie Listu do Efezjan z jednej strony jest dobrą okazją do przypomnienia tego zadania, z drugiej przypomina o stałej i wytrwałej modlitwie w takiej intencji, jako komplementarnym dziele Apostoła i wspólnoty wierzących.

Słowa kluczowe: głoszenie Ewangelii, odwaga, zadanie apostoła, zadanie wspólnoty, Ef 6,10-20

WPROWADZENIE

Na zakończenie jednego z Listów Więziennych, Listu do Efezjan (Ef 6,10-20), pojawia się perykopa podsumowująca tematykę listu i zwracająca zarazem uwagę na szczególną prośbę Apostoła. Prośba ta obejmuje dwa zadania. Pierwszym jest zadanie wiernych dotyczące modlitwy i czuwania, którym winni objąć siebie samych oraz wszystkich wierzących. Drugim zadaniem jest modlitwa za Apostoła o jego możliwość „jawnego i odważnego” (ἐν παρρησίᾳ) głoszenia tajemnicy Ewangelii (Ef 6,18-19). Uważa się on bowiem za ambasadora tejże Ewangelii mimo uwięzienia i sądzi, że musi zadanie głoszenia wypełnić odważnie. W tej kwestii więc treść modlitwy wiernych za Apostoła łączy się z jego własnym poczuciem obowiązku. Dlaczego jednak prośba Apostoła i poczucie własnego zadania pojawiają się w perykopie o poważnej walce duchowej? Co znaczy w takim kontekście odwaga i jawność głoszenia Ewangelii? Temat ten jest rzadko prezentowany w osobnych studiach, stąd ten artykuł stawia sobie za cel pogłębioną analizę wolności słowa w głoszeniu Ewangelii w wybranej perykopie.

1. TERMINOLOGIA

Zanim będzie możliwe przedstawienie rozumienia terminów παρρησία i παρρησιάζομαι w Ef 6,10-20, zwróć uwagę na ich obecność w grece klasycznej, następnie w grece obecnej w Septuagincie i jej współczesnej hellenistycznej literaturze judaistycznej. W końcu przedstawię te terminy w Nowym Testamencie w ujęciu ogólnym.

1.1. Rozumienie pojęć w grece klasycznej

Ogólne znaczenie terminu παρρησία wynika z jego dość wyraźnej etymologii. Cytowane poniżej teksty greckie zaczerpnięte zostały jedynie z dzieł uznanych za wydania krytyczne. Badany termin składa się z dwóch elementów: πᾶς + ῥῆσις („wszystko” + „mowa; rozprawianie; wygłaszanie”)¹.

Początkowo obydwa terminy powiązane były ze sferą polityczną. Były traktowane jako główny wyznacznik demokracji. Jednak już przykładowo Izokrates wspomina o pejoratywnym znaczeniu pojęcia, nadmieniając, że ideał wolności słowa dość często wykorzystywany był przez „najbardziej pochopnych i głupich oraz przez autorów sztuk teatralnych”². Podstawą możliwości korzystania z παρρησίας było pełne obywatelstwo greckie. Cudzoziemcy i niewolnicy nie posiadali takiego prawa. Stąd największym dobrem była właśnie παρρησία, a jej pozbawienie, jak

¹ Przykładowo Liddell and Scott 1996, *ad vocem*; BDAG 2000, *ad vocem*; pace Valpy 1860, 128, który wspomina o trzech elementach: πᾶν + ῥέω + ῥῆσω; inaczej Hahn 1976, 733, gdzie podane są inne trzy elementy: πᾶν + ῥῆσις + ἐρῶ.

² Dosłownie: „καὶ οἱ δημοκρατίας οὐσης οὐκ ἔστι παρρησία, πλὴν ἐνθάδε μὲν τοῖς ἀφρονεστάτοις καὶ μηδὲν ὑμῶν φροντίζουσιν, ἐν δὲ τῷ θεάτρῳ τοῖς κωμωδοδιδασκάλοις” – *De pace* 1942, 14.2-4; w tekście podałem tłumaczenie własne.

zaznacza Demostenes, rozumiane było jako największa strata³. Była uważana także za największą cechę greckich miast i zarazem – niestety – za główny powód ich upadku. Z czasem pojęcie osiągnęło znaczenie „bezwstydnosci”, gdyż prawo do mówienia czegokolwiek stało się podstawą utraty jakiejkolwiek granicy rozsądku. Παρρησία posiadała także znaczenie „otwartości na prawdę”. Jednak mogła to być tylko fałszywa przesłanka, gdyż ktokolwiek mówiący głośno i publicznie nie zawsze mówił prawdę (co zresztą odnotowała historia aż nader często!), choć takie właśnie fundamentalne założenie miała παρρησία. W końcu mogła ona oznaczać odwagę powiedzenia prawdy w okolicznościach, gdy prawda jako taka była krzywdzona, lub wykrzywiana czy zatajana.

W sferze prywatnej znaczenie badanych pojęć zostało przejęte ze sfery politycznej. Przybiera jednak znaczenie szacunku dla osób pozostających w przyjaźni lub innych bliskich relacjach, np. może oznaczać szacunek do rodziców. Ponieważ παρρησία służy prawdzie, może być podstawą wykluczania z grona przyjaciół tych, którzy prawdzie nie służą lub ją negują. W relacjach przyjaźni παρρησία nabiera więc znaczenia „szczerości”. Stąd, przykładowo, w obliczu prześladowań przez urzędników, należało szczerze przedstawić sprawę prefektowi „bez obaw”, „ze szczerością” (μετὰ παρρησίας) – to bowiem miało na celu ustrzeżenie porządku publicznego i służebnej roli urzędników względem wolnych obywateli⁴. Jednak Platon zaznacza, że παρρησία może nabrać znaczenia „bezczelności” lub „zuchwałości” (*Symposium* 1901, St III.222c), a nawet „bezwstydu” (*Phaedrus* 1901, St III.240e). Natomiast znany przedstawiciel cyników, Diogenes, zwracał uwagę, że παρρησία jest wyrazem wolności moralnej, a nie politycznej⁵. Jednak w przypadku człowieka opanowanego pasjami czy emocjami παρρησία może oznaczać zwykłe „bezwstyd”, a nawet „zniewagę” (Scarpat 2001, 54-66). Z drugiej strony osoba, którą charakteryzuje παρρησία, potrafi być przywódcą życia społecznego, co przynależy filozofom i za odpowiedniego i najlepszego na takie stanowisko przywódcze kandydata uważał Diogenes samego siebie⁶. Z tego wynikałoby, że jeśli ktoś tracił przykładowo wolność polityczną, lecz zachowywał wolność moralną, ciągle posiadał podstawę wolności wypowiedzi (Scarpat 2001, 67-72.75-85).

1.2. Rozumienie pojęć w grece LXX oraz ówczesnej literaturze judaistycznej

W Starym Testamencie pojęcie to pojawia się tylko 12 razy, z czego 9 razy w tekstach kanonicznych i 3 razy w tekstach apokryficznych w LXX. Wśród tekstów kanonicznych ST pierwsza i jedyna referencja w Pięcioksięgu, Kpł 26,13, zawiera termin παρρησία o znaczeniu moralnym i religijnym, określając tak dar wolności: „Ja jestem Panem, waszym Bogiem, który was wyprowadził z Egiptu, gdzie byliście niewolnikami. Ja rozerwałem więzadła waszego jarzma i popro-

³ Por. *Oratores Attici* 1850, 251-257, fr. 13.21.1-2.

⁴ Informację taką podaje papirus P. Oxy., VIII, 1100,15; Schlier 1991, 874.

⁵ Tak postrzegał go Diogenes Laertios 1925, II: 6,69 (s. 70-71).

⁶ Plutarch wyraził taką opinię w: *De exilio* 1968, 606c.

wadziłem was w pełnej wolności (μετὰ παρρησίας)⁷. Następnie pojawiają się teksty Est 16,19; 1 Mach 4,18. W Prz 1,20 παρρησία nabiera znaczenia aktywnej „mądrości”: „Mądrość na ulicach jest opiewana, na placach przemawia otwarcie (παρρησίαν)”; Prz 10,10; Prz 13,5; Hiob 27,10; Mdr 5,1 [„Wtedy sprawiedliwy stanie z wielką śmiałością (ἐν παρρησίᾳ) przed tymi, co go uciskali i mieli w pogardzie jego trudy”]; w Syr 25,25 παρρησία łączona jest z władzą/mocą. Oba ostatnie wersety kanoniczne są bardzo interesujące ze względu na treść, jednak Mdr 5,1 wydaje się bliższy tekstowi z Ef 6,19, gdyż także posiada czasownik ἵστημι i odnosi się do sytuacji stawania przed wrogami lub wobec wrogów. Ale w Mdr 5,1 jedynie widok sprawiedliwego wprowi w osłupienie jego wrogów, a nie treść głoszonego słowa. Tłumaczone na j. grecki terminy z Tekstu Masoreckiego dodatkowo podkreślają pewien aspekt. Najistotniejszy z nich dla niniejszych poszukiwań, właśnie w Kpł 26,13, μετὰ παρρησίας („z podniesioną głową”), oddaje hebrajski termin חִפְזָא (hapax legomenon całego ST). Opisuje on stan wolności (czyli przeciwieństwo niewoli) i odnosi się do Izraelitów odkupionych z niewoli egipskiej (Olivier 1997, 903). Określa też w sensie przenośnym stan dumy Izraelitów i samodocenywania ze względu na zbawcze dzieło Boże wobec nich.

Nowością w porównaniu z greką klasyczną jest przekonanie, że παρρησία jest darem Bożym dla Izraela. Wyrażone zostało także podkreślenie, że taki dar cechuje się „mądrością”. Sam Bóg, jak wskazuje wiara ST, jest źródłem oraz sam posiada παρρησίαν. Wspomina o tym Hi 27,9(10): „czy znajdzie życzliwy (παρρησίαν) dostęp do Niego? Czy Pan go wysłucha, gdy będzie Go przyzywał?”. Także Hi 22,26: „Wtedy śmiało (παρρησιασθήσῃ) wypowiesz się przed Panem, z radością podniesiesz wzrok ku niebu”. Mogą ją posiadać „sprawiedliwi”, przez co stają się „mądrymi”. Na tym właśnie polega dość istotna różnica z rozumieniem klasycznym, gdzie παρρησία cechowała filozofa, a nie tak jak tutaj – sprawiedliwego. Do podkreślenia jest więc ważny aspekt powiązania παρρησίας z kontekstem Prawa Bożego. Sprawiedliwy, którego cechuje παρρησία, wyraża ją w swojej modlitwie (wspomniane powyżej teksty z Księgi Hioba) (Schlier 1991, 875-877; Hahn 1976, 734).

Wśród tekstów apokryficznych znajdują się: 3 Mach 4,1; 3 Mach 7,12. W 4 Mach 10,5 παρρησία określa jakość świadectwa męczennika, który w niebezpieczeństwie śmierci zaświadcza o Prawie ojców: „Okrutnie rozzłoszczeni odwagą (παρρησίαν) tego człowieka za pomocą urządzeń do rozciągania kończyn wyrwali ze stawów jego ramiona i nogi i pozrywali ścięgna przez podważanie”.

W hellenistycznej literaturze judaistycznej, przykładowo u Filona Aleksandryjskiego i Józefa Flawiusza, pojęcie παρρησία wiąże się ze „szczerością”. Jest również powiązane z „prawdą”. Biorąc pod uwagę grupę terminów: παρρησία, παρρησιάζομαι, παρρησιαστικός, u Józefa Flawiusza można je znaleźć w różnych formach leksykalnych 56 razy. Filon zaś używa tych terminów 39 razy. Rozumienie negatywne παρρησίας dotyczy „głupich rozmów”. Podstawowe jednak znaczenie

⁷ Polskie tłumaczenie tego i pozostałych cytatów zaczerpniętych z LXX pochodzi z: *Septuaginta* 2013.

παρρησίας odnosi się do „sprawiedliwości”, „wypełnienia Prawa”, „pobożności”. Stąd „bezbożność/bezbożny” ze swej natury nie posiada παρρησίας. Z παρρησίας związane jest także „dobre sumienie”. Przykładem osoby posługującej się lub scharakteryzowanej przez παρρησίαν u Filona jest Mojżesz, przyjaciel Boga (Schlier 1991, 877-879; Hahn 1976, 734-735; Scarpata 2001, 91).

1.3. Rozumienie pojęć w Nowym Testamencie

Termin παρρησία charakteryzuje Dzieło Janowe, a w nim powiązany jest z publicznym działaniem Jezusa, co zostało oznajmione arcykapłanowi: „Ja przemawiałem jawnie (παρρησία) przed światem. Nauczałem zawsze w synagodze i w świątyni, gdzie się gromadzą wszyscy Żydzi. Potajemnie zaś nie nauczałem niczego...” (J 18,20). Zauważalne jest tutaj odniesienie παρρησίας do objawienia, gdyż takie właśnie ono jest – publiczne, powszechne. Jako takie jednak jest po części zakryte dla tych, którzy nie wierzą. Sposób przemawiania Jezusa z παρρησία oznacza wyrażanie się otwarte, bez przypowieści i jest ono przeznaczone jedynie dla Jego uczniów i wierzących: „Wtedy Jezus powiedział im otwarcie (παρρησία): «Łazarz umarł...»” (por. J 11,14). Nadejście Ducha Parakleta zmieni sposób rozumienia nauczania Jezusa, gdyż Duch jest Duchem prawdy i o niej pouczy: „Gdy zaś przyjdzie On, Duch Prawdy, doprowadzi was do całej prawdy. Bo nie będzie mówił od siebie, ale powie wszystko, cokolwiek usłyszysz, i oznajmi wam rzeczy przyszłe” (J 16,13). W Mk 8,32 παρρησία jest przeciwieństwem nauczania ἐν παραβολαῖς i oznacza nauczanie prezentowane „otwarcie”. Dotyczy ono rodzaju nauczania zawężonego, kierowanego do uczniów („otwarcie”), a nie nauczania publicznego – w przypowieściach właśnie. W 1 J 3,21 i 1 J 5,14 człowiek jest otwarty na Boga, stając wobec Niego z „ufnością” (takiego terminu użyto w BT V w obu miejscach). Zakłada ona wiarę w Jezusa Chrystusa, Syna Bożego i miłość bliźniego (1 J 3,23). Ponieważ mieszka w wierzącym Duch Święty, dlatego ma możliwość zachowania przykazań miłości Boga i bliźniego (1 J 3,24). Stąd παρρησία połączona jest z dobrym sumieniem. Dodatkowo παρρησία znajduje swój wyraz w modlitwie do Boga, który wysłuchuje prośby/modlitwy (1 J 3,22; szczególnie: „Ufność (παρρησία), którą w Nim pokładamy, polega na przekonaniu, że wysłuchuje On wszystkich naszych prośb zgodnych z Jego wolą” 1 J 5,14). Nowością przekraczającą znane dotychczasowe znaczenie ze ST jest fakt, że taka modlitwa jest zgodna z wolą Bożą. Wyraża się to w modlitwie z otwartego serca.

Nowością 1 J jest rozróżnienie pomiędzy παρρησία obecną a eschatologiczną, przy powtórny przyjsciu Chrystusa. Kto będzie posiadał taką παρρησίαν, nie będzie zawstydzony przed Bogiem i nie zostanie przez Niego zawstydzony oraz nie musi obawiać się kary.

Inną perspektywę przedstawiają Dzieje Apostolskie. Postawa cechowana przez παρρησίαν dotyczy tylko zachowania wobec ludzi. Generalnie termin ten kwalifikuje tutaj „przepowiadanie”, „głoszenie” (Ewangelii) (por. Dz 9,27; 14,3; 18,26; 19,8). Audytorium stanowią (a) Żydzi, (b) władze religijne, (c) Żydzi

i poganie wraz ze swymi politycznymi przedstawicielami. Ogólnie jest to audytorium nastawione wrogo do mówcy/mówców. W takich okolicznościach *παρρησία* najczęściej oznacza „szczerłość”, „odwagę”, „swobodę” (np. „A teraz spójrz, Panie, na ich groźby i daj sługom Twoim głosić słowo Twoje z całą odwagą (*μετὰ παρρησίας*)” Dz 4,29. Ciekawe są także obecność badanego terminu i jego znaczenie w ostatnim wersecie tej księgi: „głosząc królestwo Boże i nauczając o Panu Jezusie Chrystusie zupełnie swobodnie (*παρρησίας*), bez przeszkód” Dz 28,31). Ponieważ Piotr i Jan zostali ocenieni przez Sanhedryn jako „ludzie nieuczeni i prości” (Dz 4,13), ich *παρρησία* posiada swoje źródło w Panu. W Dz 18,25-26, *παρρησία* cechuje nauczanie Apollosa i można ją tutaj określić mianem charyzmatu: „Znał on już drogę Pańską, przemawiał z wielkim zapałem i nauczał dokładnie tego, co dotyczyło Jezusa, znając tylko chrzest Janowy. Zaczął on odważnie przemawiać (*παρρησιάζεσθαι*) w synagodze”.

Corpus Paulinum kładzie nacisk na chrześcijańską i apostołską *παρρησίαν*. Charakterystyczna jest *παρρησία* przy głoszeniu Ewangelii. Jest otwarciem na Boga (2 Kor 3,12) i ludzi (Ef 6,20). Istotne staje się zestawienie aktualnej działalności kerygmaticznej: „Żywiąc przeto taką nadzieję, z jawną swobodą (*παρρησίᾳ*) postępujemy” 2 Kor 3,12. To ostatnie odniesienie posiada znaczącą kontynuację antytetyczną w następnym wersecie, 2 Kor 3,13, gdzie *παρρησία* oznacza „otwartość”, „odsłoniętą twarz” wobec Pana Boga, przywołując na pamięć zasłoniętą twarz Mojżesza, na którą nie mogli spoglądać Izraelici. Ten, kto może spoglądać z odsłoniętą twarzą w kierunku Boga, może z taką samą twarzą spoglądać w kierunku innych ludzi. Taki rys życia apostołskiego znajduje swój fundament w darze Ewangelii i jej posłudze. Otwartość życia apostołskiego czyni życie lustrem „chwały Pana”. W Ef 3,12 zostały zestawione *παρρησία* i *προσαγωγή* i wskazują na „dostęp” do Boga dzięki „otwartości”, gdyż jest się w Chrystusie, a w Nim jest wolność i możliwość przybliżenia się do Boga: „W Nim mamy śmiały (*παρρησίαν*) przystęp [do Ojca] z ufnością, przez wiarę w Niego”. W Flp 1,20 i Ef 6,19-20 natomiast ukazana jest *παρρησία* wobec ludzi.

2. ROZUMIENIE SPECYFICZNE POJĘCIA W EF 6,10-20

2.1. Tekst i tłumaczenie⁸

Ef 6,10 Τοῦ λοιποῦ, ἐνδυναμοῦσθε ἐν κυρίῳ καὶ ἐν τῇ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ.	Ef 6,10 Na koniec bądźcie mocni w Panu – siłą Jego potęgi.
Ef 6,11 ἐνδύσασθε τὴν πανοπλίαν τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ δύνασθαι ὑμᾶς στήναι πρὸς τὰς μεθοδείας τοῦ διαβόλου.	Ef 6,11 Przyobleczcie pełną zbroję Bożą, byście mogli się ostać wobec podstępnych zakusów diabła.

⁸ Tekst grecki i polski pochodzą z *Nowego Testamentu greckiego i polskiego* (2017).

Ef 6,12 ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη πρὸς αἷμα καὶ σάρκα ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις.	Ef 6,12 Nie toczy my bowiem walki przeciw krwi i ciału, lecz przeciw Zwierzchnościom, przeciw Władzom, przeciw rządcom świata tych ciemności, przeciw duchowym pierwiastkom zła na wyżynach niebieskich.
Ef 6,13 διὰ τοῦτο ἀναλάβετε τὴν πανοπλίαν τοῦ θεοῦ, ἵνα δυνήθητε ἀντιστῆναι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ καὶ ἅπαντα κατεργασάμενοι στήναι.	Ef 6,13 Dlatego przywdziejcie pełną zbroję Bożą, abyście się zdołali przeciwstawić w dzień zły i ostać, zwalczwszy wszystko.
Ef 6,14 στήτε οὖν περιζωσάμενοι τὴν ὁσφὺν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης	Ef 6,14 Stańcie więc [do walki], przepasawszy biodra wasze prawdą i przyoblókszy pancerz, którym jest sprawiedliwość,
Ef 6,15 στήτε οὖν περιζωσάμενοι τὴν ὁσφὺν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης	Ef 6,15 a obuwszy nogi w gotowość [głoszenia] dobrej nowiny o pokoju.
Ef 6,16 ἐν πᾶσιν ἀναλαβόντες τὸν θυρεὸν τῆς πίστεως, ἐν ᾧ δυνήσεσθε πάντα τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ [τὰ] πεπωρωμένα σβέσαι	Ef 6,16 W każdym położeniu bierzcie wiarę jako tarczę, dzięki której zdołacie zgasić wszystkie rozżarzone pociski Złego.
Ef 6,17 καὶ τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου δέξασθε καὶ τὴν μάχαιραν τοῦ πνεύματος, ὃ ἐστὶν ῥῆμα θεοῦ.	Ef 6,17 Weźcie też hełm zbawienia i miecz Ducha, to jest słowo Boże –
Ef 6,18 Διὰ πάσης προσευχῆς καὶ δεήσεως προσευχόμενοι ἐν παντὶ καιρῷ ἐν πνεύματι, καὶ εἰς αὐτὸ ἀγρυπνοῦντες ἐν πάσῃ προσκαρτερήσει καὶ δεήσει περὶ πάντων τῶν ἁγίων	Ef 6,18 wśród wszelakiej modlitwy i błagania. Przy każdej sposobności módlcie się w Duchu! Nad tym właśnie czuwajcie najusilniej i proście za wszystkich świętych
Ef 6,19 καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα μοι δοθῇ λόγος ἐν ἀνοίξει τοῦ στόματός μου, ἐν παρρησίᾳ γνωρίσαι τὸ μυστήριον τοῦ εὐαγγελίου,	Ef 6,19 i za mnie, aby dane mi było słowo, gdy usta otworzę, by jawnie i swobodnie głosić tajemnicę Ewangelii,
Ef 6,20 ὑπὲρ οὗ πρεσβεύω ἐν ἀλύσει, ἵνα ἐν αὐτῷ παρρησιάζωμαι ὥς δεῖ με λαλεῖσαι.	Ef 6,20 dla której sprawuję poselstwo jako więzień – żebym jawnie ją wypowiedział, tak jak winienem.

2.2. Cechy charakterystyczne i struktura Ef 6,10-20

Dlaczego prośba Apostoła i poczucie własnego zadania pojawiają się w perykopie o poważnej walce duchowej? Co znaczy w takim kontekście odwaga i jawność głoszenia Ewangelii? Pierwszą podpowiedzią przygotowującą odpowiedź na takie pytania stanowi specyficzna terminologia określająca zadanie Apostoła. Najpierw cała perykopa Ef 6,10-20 rozpoczyna się trybem rozkazującym w czasie teraźniejszym, „przyobleczcie” lub bardziej współcześnie „załóżcie” (ἐνδυναμοῦσθε) „pełną zbroję Bożą”. Takie jest właśnie znaczenie trybu rozkazującego czasu teraźniejszego – wskazuje na stałą dyspozycję wiernych, czyli „zawsze miejcie założoną zbroję” (Zerwick 1963, §243; Smyth 1984, §1864a; Mateos 1977, §123-124; BDR

1961, §335-336; Piwowar 2010, 97; Piwowar 2017, 361-363). Warto podkreślić, że w tym Liście taki typ trybu rozkazującego dotyczący stałej i powtarzalnej sytuacji pojawia się aż 34 razy. W zestawieniu z innymi Listami z *Corpus Paulinum* i w odniesieniu wyłącznie do liczby mnogiej, czyli gramatycznie rozumianej wspólnoty, tryb rozkazujący czasu teraźniejszego pojawia się w Ef – 25 razy i tylko 1 List do Koryntian go wyprzedza – 45 razy, choć należy zwrócić uwagę na zdecydowanie dłuższą treść 1 Listu do Koryntian. Można więc podkreślić wspólnotowy wymiar wypełniania wskazań moralnych Apostoła. Więcej, z dotychczasowego audytorium, a była nim rodzina chrześcijańska w tzw. *Haustafeln*, czyli w tablicach życia rodzinnego w Ef 5,20 – 6,9, Apostoł przechodzi do zadań całej wspólnoty wierzących. Co istotne, przedstawiane właśnie zadanie w Ef 6,10-20 nie dotyczy jedynie wspólnoty Kościoła w Efezie, choć do niej pierwotnie kierowane były te słowa, ale do wszystkich Kościołów Pawłowych, czy nawet, ze względu na stały i konieczny obowiązek walki duchowej dla wszystkich, do całego Kościoła wszystkich czasów. Z kontekstu więc relacji wewnątrzrodzinnych List przechodzi do kontekstu relacji na poziomie duchowym. W dotychczasowym nauczaniu moralnym Listu stale pojawia się charakterystyczny czasownik περιπατέω, którego *leksem* odnosi się do sytuacji dynamicznej i czynności ciągłej (Mateos 1977, §166). W prezentowanej perykopie brak tego czasownika. Pojawia się natomiast czasownik ἵστημι, którego *leksem* wyraża stan (Mateos 1977, §83), a nie czynność. Jest on obecny w Liście jedynie w tej perykopie i charakteryzuje stałą postawę chrześcijan wobec zasadzek złego ducha. Statyczność wyrażona tym czasownikiem jest więc tutaj oznaką pozytywnej cechy stałości/wytrwałości chrześcijan wobec dynamicznych ataków szatańskich.

Perykopa posiada łatwo wyróżnialne trzy części: a) egzortacja do założenia zbroi Bożej (Ef 6,10-13), b) centrum z prezentacją rodzajów broni duchowej (Ef 6,14-17), c) modlitwa wsparciem w walce duchowej (Ef 6,18-20) (Mazur 2010, 367). Omawiany tekst znajduje się w trzeciej części perykopy, dotyczy więc modlitwy i jej roli oraz ze względu na obecność czasownika ἵστημι, dotyczy stałej modlitwy również w intencji Apostoła.

2.3. Gatunek literacki Ef 6,10-20

Perykopa odznacza się silną zachętą do uzbrojenia się przeciwko zasadzkom Złego, by móc przetrwać w czasie złym (Ef 6,10-13), posiada także realistyczny opis zbroi duchowej według ówczesnego modelu (Ef 6,14-17). Uzbrojenie takie pozwala odnieść zwycięstwo nad nieprzyjaciółmi. Na zakończenie wybrzmiewa gorąca prośba o modlitwę za innych wiernych i za Apostoła. W taki sposób zostaje zamknięte *corpus*/treść Listu.

Taka treść pozwala rozumieć tę perykopę jako zamknięcie Listu wyrażone gatunkiem literackim i retorycznym *peroratio*⁹. Ponieważ w perykopie powracają

⁹Por. Lincoln 1990, xli-xliv; Aletti 2001, 305; Thielman 2010, 413-414, gdzie ostatecznie, mimo wahań i unikania pojęcia *peroratio*, autor charakteryzuje perykopę cechami należącymi do tego gatunku literackiego i retorycznego; Neumann 2015, 63 przypis 80. Od strony retorycznej o takim

pojęcia użyte wcześniej w Liście można myśleć o *recapitulatio*¹⁰, która jako taka przywołuje na myśl lektorom i słuchaczom główne tematy prezentowane przez Apostoła. Perykopę cechuje także *pathos* w swych dwóch wymiarach podstawowych: *indignatio* (Lausberg 2002, §438) w przedstawieniu własnych wrogów i *conquestio* (Lausberg 2002, §439) w prośbie o modlitwę za innych i za siebie. Po pierwsze nie dziwi, że Autor Listu wykorzystuje ostatnią okazję, by właśnie na poziomie *affectus* wpłynąć na korzystne usposobienie audytorium względem wcześniejszej treści oraz ostatniej prośby o pewną postawę. Po drugie nie dziwi, że tym samym słuchacze i lektorzy Listu przekonywani są do faktu, że jest Bożym planem zbawienia współpraca człowieka dla osiągnięcia ostatecznego wypełnienia. Celem takiego zabiegu jest utworzenie nie tyle przejściowego uniesienia, co raczej stałego zaangażowania w łaskę, którą Bóg działa w słuchaczach, gdyż siła i zbroja pochodzą od Boga. Ponieważ wrogami nie są osoby ludzkie, przeciwko którym wystarczyłoby trochę roztropności i mądrości (Ef 6,12 – „Nie tocymy bowiem walki przeciw krwi i ciału...”), ale są to wrogowie potężni, którzy działają poprzez zasadzki ponad możliwości ludzkie, dlatego właśnie koniecznie potrzeba osłonić się, przywdziewając/zakładając „uzbrojenie duchowe”, które jako jedyne jest w stanie przeciwstawić się wspomnianym zasadzkom.

W najbardziej interesującej części omawianego tekstu, w *conquestio*, Apostoł jako ambasador Ewangelii (Ef 6,20a) prosi o modlitwę za „świętych” i za siebie (Ef 6,19a), a prośba dotyczy efektywnego słowa najpierw w poznaniu *mysterium* Ewangelii, a potem w jego głoszeniu (Ef 6,19b-c).

Walka duchowa nie jest typowym ćwiczeniem fizycznym, ale jest batalią duchową, która znajduje siłę wewnętrzną w modlitwie, czyli w komunii z Tym, który daje siłę. Modlitwa ta posiada także wymiar eklesjalny: za „świętych” i za Apostoła. Warto podkreślić, że zachęcani do modlitwy chrześcijanie właśnie przez nią biorą udział w dziele apostołskim Pawła na rzecz Ewangelii.

Ta część nie wprowadza jakiegoś dodatkowego elementu uzbrojenia, któremu można by przypisać jakąś cnotę lub dar Boży. Modlitwa ma na celu utrzymanie stanu czuwania lub czujności, tak u modlących się jak i u tych, za których należy się modlić (Ef 6,18). W tej części nie mówi się już o siłach zła ani o walce do stoczenia.

2.4. Znaczenie *παρρησία* i *παρρησιάζομαι* w Ef 6,10-20

A) Pojęcie, które charakteryzuje przedmiot modlitwy wiernych za Apostoła, *παρρησία* (znamiennie, że nie prosi o modlitwę o wolność czy uwolnienie) dotyczy wolności wypowiedzi.

Παρρησία posiada kilka znaczeń. Najpierw odnosi się do „szczerości”, „otwartości”, „swobody wypowiedzi” i szeroko pojętej „wolności słowa” (BDAG 2000, *ad vocem*, znaczenie 1 i 3; *Słownik* 1962, *ad vocem*, znaczenie 1), następnie określa

gatunku mówi przykładowo Lausberg 2002, §431-432; Mazur 2008, 67-71; Mazur 2010, 485-491.

¹⁰ Stanowi ona integralną część *peroratio* i charakteryzuje się zwięzłością oraz ma na celu przypomnienie lub powtórzenie faktów, por. Lausberg 2002, §434-435.

„swobodę działania” (BDAG 2000, *ad vocem*, znaczenie 2; *Słownik* 1962, *ad vocem*, znaczenie 3). Pojęcie to pojawia się 31 razy w Nowym Testamencie (Scarpat 2001, 93-102). Występuje we wszystkich Listach Więziennych, co nie powinno dziwić: Ef 3,12; Ef 6,19; Flp 1,20; Kol 2,15; Flm 8. Generalnie jednak jest to pojęcie charakterystyczne dla Dzieła Janowego (9 razy w J i 4 razy w 1 J).

B) W Ef 6,18-20 Apostoł wspomina o efekcie modlitwy, czyli swej czynności w odniesieniu do Ewangelii: *παρησιαίζομαι*. Czasownik ten występuje 9 razy w Nowym Testamencie i poza Ef 6,20 i 1 Tes 2,2 znajduje się tylko w Dziejach Apostolskich – 7 razy. W Dz 9,27 i 9,28 tłumaczony jest jako „siła przekonania”. Podmiotem działającym jest Paweł „odważnie przemawiający”: Dz 13,46; Dz 19,8 i Dz 26,26; albo Paweł i Barnaba w Dz 14,3 „powiedzieli odważnie”; czy też Apolos, który „odważnie przemawiał” w Dz 18,26.

To, co charakteryzuje ten czasownik w Ef 6,20, to fakt, że znajduje się on w niecodziennym kontekście dynamicznym i statycznym zarazem. W perykopie Ef 6,10-20 czasownik *ἵστημι* występuje 3 razy (Ef 6,11.13.14). I są to jedyne jego wystąpienia w całym Liście. Koniecznie trzeba jeszcze dodać inny, spokrewniony czasownik *ἀνθίστημι* w Ef 6,13. Występuje on tylko jeden raz w całym Liście. Ten ostatni czasownik posiada znaczenie dynamiczne i jednorazowe (Mateos 1977, §276), gdyż dotyczy natychmiastowej (dys)pozycji ciała we wskazanych okolicznościach: „abyście się zdołali przeciwstawić w dzień zły i ostać” (Mateos 1977, §252.2; *Słownik* 1958, *ad vocem*, znaczenie II.1). Jednak ostatni czasownik tego wersetu, „ostać” (bezokolicznik aorystu *στήναι* pochodzący od *ἵστημι*), zachowuje swe znaczenie statyczne i odnosi się do osiągniętego stanu, w tym wypadku, przetrwania po walce. Wcześniej, w Ef 6,11, czasownik *ἵστημι* (w bezokoliczniku aorystu *στήναι*) znajduje się bezpośrednio przed wyrażeniem *πρὸς τὰς μεθοδείας τοῦ διαβόλου*, co ze względu na liczbę mnogą *πρὸς μεθοδείας* („przeciw zasadzkom”) wskazuje na określenie stałej postawy wobec takich „zasadzek”¹¹. To znajduje potwierdzenie także w Ef 6,12, gdzie wyliczeni są kolejni wrogowie prezentowani zawsze w liczbie mnogiej i wskazani gramatycznie jako kategorie: *πρὸς τὰς ἀρχάς*, *πρὸς τὰς ἐξουσίας*, *πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας* ..., *πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας* („przeciw Zwierzchnościom, przeciw Władzom, przeciw rządcom świata..., przeciw duchowym pierwiastkom zła”)¹².

W sekcji dotyczącej modlitwy, czyli w Ef 6,18-20, nie występują wspomniane czasowniki. Jednak wskazany przez nie „stan” albo „postawa” zostały wyrażone przez okolicznik czasu: *ἐν παντὶ καιρῷ* – „w każdym czasie”, „zawsze” (Best 1998, 605; O’Brien 1999, 484-485; Bielecki 2000, 55-56; Hoehner 2002, 857). Okolicznik ten dotyczy jednak modlitwy, nie zaś uzbrojenia prezentowanego wcześniej. Jest on połączony z imiesłowem czasu teraźniejszego *προσευχόμενοι*, posiada

¹¹ Tutaj przykładowo Hoehner 2002, 823; konstrukcja czasownika *ἵστημι* z *πρὸς* + biernik nabiera znaczenia „trwać przeciw czemuś”, por. BDAG 2000, *ad vocem*, znaczenie B3; Grundmann 1993a, 7/652.

¹² Konstrukcja *πρὸς* + biernik w liczbie mnogiej posiada znaczenie całej kategorii bytów, por. Smyth 1984, §1000; także BDR 1961, §141.

więc aspekt niedokonany, to z kolei tworzy paralelizm tematyczny ze stałą dyspozycją do trwania podczas walki. Wzmacnia ją imiesłów czasu teraźniejszego ἀγρυπνοῦντες, który podkreśla stałość w czuwaniu. W końcu modlitwę taką cechuje jeszcze προσκαρτέρησις („wytrwałość”, „trwanie”, „poświęcenie”, „cierpliwość”), co dodatkowo wzmacnia stałość takiego postępowania (BDAG 2000, *ad vocem*; Grundmann 1993b, 3/619-620; *Słownik* 1962, *ad vocem*; *Wielki słownik* 2006, *ad vocem*).

Takiego typu modlitwą mają zostać objęci „wszyscy święci”, czyli wszyscy chrześcijanie toczący walkę duchową. Dopiero po grupie beneficjentów wytrwałej modlitwy Apostoł prosi o modlitwę za samego siebie. Nie wyklucza siebie z grona chrześcijan w przypadku modlitwy wstawieniowej, ale wskazuje teraz jej precyzyjne zadanie dwoma zdaniami celowymi Ef 6,19-20: „aby dane mi było słowo” oraz „żebym jawnie ją (Ewangelię) wypowiedział”. W obu przypadkach λόγος („słowo” Ewangelii) i εὐαγγελίου... ἐν αὐτῷ („Ewangelii..., dla której”) dotyczą głoszonej ludom Ewangelii zbawienia. Odnoszą się więc do skuteczności głoszonego słowa, a nie do ewentualnego aspektu estetycznego (Schnackenburg 1982, 289; Bielecki 2000, 61; Scarpat 2001, 101-102; Mazur 2008, 74-75). Cechą szczególną i wyróżniającą takie głoszenie Ewangelii (aspekt modalny) jest jednak coś innego: ἐν παρρησίᾳ („jawnie i swobodnie”) poznać tajemnicę Ewangelii (Ef 6,19) oraz ἐν αὐτῷ παρρησιάσωμαι... λαλήσαι („jawnie ją wypowiedział”)¹³ w okolicznościach uwięzienia (Ef 6,20). Wspomniana okoliczność, czyli uwięzienie Apostoła, wydaje się całkowicie uniemożliwiać jawne i swobodne głoszenie Ewangelii. Paradoksalnie czasownik πρεσβεύω („być ambasadorem”, „sprawować poselstwo”) (BDAG 2000, *ad vocem*; Bornkamm 1993, 683; *Słownik* 1962, *ad vocem*, znaczenie I.2; *Wielki słownik* 2006, *ad vocem*) w czasie teraźniejszym określa czynność ciągłą i aktualną i jest związany tutaj z okolicznikiem ἐν ἀλύσει („w niewoli”, dosł. „w łańcuchu”). Nic nie stoi na przeszkodzie, by syntaktycznie Ef 6,20a (ὕπερ οὗ πρεσβεύω ἐν ἀλύσει – „dla której sprawuję poselstwo jako więzień”) zależało od Ef 6,18a.19a (διὰ πάσης προσευχῆς καὶ δεήσεως... καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ – „wśród wszelkiej modlitwy i błagania... i za mnie”). W ten sposób ujawniają się dwa „obowiązki”: (1) modlitwa ze strony wiernych o odwagę głoszenia Ewangelii przez Apostoła oraz (2) pojmowana jako obowiązek przez Apostoła konieczność głoszenia Ewangelii, nawet w kajdanach, gdyż one nie więżą Ewangelii.

PODSUMOWANIE

Zakończenie Listu do Efezjan wskazuje ważne zadanie tak adresatów jak i samego nadawcy. Przy okazji przypomnienia o konieczności odpowiedniego „uzbrojenia” do nieuniknionej walki duchowej, Apostoł podkreśla, że jego aktualny stan niewoli nie wyklucza spełniania jego obowiązku głoszenia Ewangelii zbawienia.

¹³ Por. BDAG 2000, *ad vocem*, znaczenie 1; natomiast znaczenie „mówić śmiało, otwarcie” podają *Słownik* 1962, *ad vocem*; oraz *Wielki słownik* 2006, *ad vocem*, znaczenie 1.

Posiada on bowiem wolność moralną, która jest wystarczająca do wypowiadania osobistego zdania nawet w tematach – jak podkreślali starożytni Grecy – politycznych. Konieczność głoszenia Ewangelii przekracza tę przestrzeń, choć ciągle jej cechą charakterystyczną i potrzebną jest *παρρησία* („odwaga”, „wolność słowa”).

Ef 6,19b *ἐν αὐτῷ παρρησιάζωμαι* jest wyjaśnieniem, że odwaga Apostoła zawarta jest lub wynika z polecenia głoszenia, a wcześniej zrozumienia tajemnicy Ewangelii, natomiast Ef 6,18a.19a wskazuje, że modlitwy wiernych za uwięzionego Apostoła, będące wyrazem ich duchowej postawy, wpisują się doskonale w tę tajemnicę głoszenia Ewangelii, której uwięzić nie można. Obie wartości: stałość w modlitwie oraz odwaga w głoszeniu słowa Ewangelii w Ef 6,10-20 zostały wyrażone staranną konstrukcją gramatyczną oraz wyszukany doborem precyzyjnych terminów.

BIBLIOGRAFIA:

Teksty biblijne:

Nowy Testament grecki i polski. 2017. (= *Novum Testamentum Graece et Polonice*) / tekst grecki *Novum Testamentum Graece* na podstawie dzieła Nestle Eberharda i Erwina Nestle; red. Aland Barbara i Kurt Aland et al., wyd. 28 poprawione – Institut für Neutestamentliche Textforschung Münster/Westfalen pod kierownictwem Holgera Strutwolfa; tekst polski *Biblia Tysiąclecia*, wyd. 5, red. wydania Roman Bogacz i Roman Mazur SDB. Poznań: Pallottinum.

Septuaginta, czyli Biblia Starego Testamentu wraz z księgami deuterokanonicznymi i apokryfami, tłum. i red. Remigiusz Popowski. 2013. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vocatio.

Teksty klasyczne:

De exilio. *Plutarchi Moralia*, t. 7, red. Phillip Howard De Lacy i Benedict Einarson. 1968^{repr.}. Cambridge: Harvard University Press.

De pace. 1942 (1966^{repr.}). (orat. 8), W: *Isocrate. Discours*, t. 3, red. Georges Mathieu. Paris: Les Belles Lettres.

Diogenes Laertios. *Lives of Eminent Philosophers*, red. Robert Drew Hicks, t. 1-2. 1925 (1966^{repr.}). London-New York: Heinemann Press i G. P. Putnam's Sons.

Oratores Attici. Fragmenta, red. Johann Georg Baiter i Hermann Sauppe. 1850 (1967^{repr.}). Hildesheim: Olms.

Phaedrus. Platonis opera, t. 2, red. John Burnet. 1901 (1967^{repr.}). Oxford: Clarendon Press.

Symposium. Platonis opera, t. 2, red. John Burnet. 1901 (1967^{repr.}). Oxford: Clarendon Press.

Słowniki i leksykony:

- Bauer, Walter et al. 2000³. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature. Based on Walter's Bauer, Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur* (= BDAG). Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Liddel, Henry George i Robert Scott. 1996 ^{repr.}. *A Greek-English Lexicon. Revised and Augmented throughout by Henry Stuart Jones, with the Assistance of Roderick McKenzie and with the Cooperation of Many Scholars. With a Supplement*, New (Ninth) Edition Completed, Oxford: Clarendon Press.
- Słownik grecko-polski, t. 1-4. red. Zofia Abramowiczówna. 1958-1965. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wielki słownik grecko-polski, red. Remigiusz Popowski. 2006⁴. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Valpy, Francis Edward Jackson. 1860. *The Etymology of the Words of the Greek Language. In Alphabetical Order, with the Omission Generally of Plants and sometimes of the More Uncommon Animals*. London: Longman, Green, Longman and Roberts.

Narzędzia gramatyczne:

- Blass, Friedrich et al. 1961. *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature. A Translation and Revision of the Ninth-Tenth German Edition Incorporating Supplementary Notes of Albert Debrunner* (= BDR). Chicago i London: Cambridge University Press i The University of Chicago Press.
- Lausberg, Heinrich. 2002. *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. Albert Gorzkowski. Bydgoszcz: Wydawnictwo „Homini”.
- Mateos, Juan. 1977. *El aspecto verbal en el Nuevo Testamento*. Madrid: Ediciones Cristiandad.
- Piowar, Andrzej. 2010. *Greka Nowego Testamentu. Gramatyka*. Kielce: Instytut Teologii Biblijnej „Verbum”.
- Piowar, Andrzej. 2017. *Składnia języka greckiego Nowego Testamentu*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Smyth, Herbert Weir. 1984ren.. *Greek Grammar*. Cambridge: Harvard University Press.
- Zerwick, Maximilian. 1963 (1983^{2nd repr.}). *Biblical Greek*. Rome: Editrice Pontificio Istituto Biblico.

Literatura przedmiotu:

- Aletti, Jean-Noël. 2001. *Saint Paul Épître aux Éphésiens*. Paris: J. Gabalda et Compagnie.
- Best, Ernest. 1998. *A Critical and Exegetical Commentary on Ephesians*. Edinburgh: T&T Clark.

- Bielecki, Stanisław. 2000. Modlitwa wsparciem dla ewangelizacji według Rz 15,30-32, Ef 6,18-20, Kol 4,2-4 i 1 Tm 2,1-7. W: *Wszystko czynię dla Ewangelii. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM*, red. Gabriel Witaszek, Antoni Paciorek i Andrzej Kiejza, 51-68. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Bornkamm, Günther. 1993^{repr.}. πρεσβεύω. W: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 6, red. Gerhard Kittel, 681-683. Grand Rapids: Eerdmans.
- Grundmann, Walter. 1993^{repr.a.}. ἵστημι. W: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 7, red. Gerhard Kittel, 636-653. Grand Rapids: Eerdmans.
- Grundmann, Walter. 1993^{repr.b.}. προσκαρτέρησις. W: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 3, red. Gerhard Kittel, 617-620. Grand Rapids: Eerdmans.
- Hahn, Hans-Christoph. 1976². παρρησία. W: *The New International Dictionary of New Testament Theology*, t. 2, red. Colin Brown, 733-736. Grand Rapids: Zondervan.
- Hoehner, Harold W. 2002. *Ephesians. An Exegetical Commentary*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Lincoln, Andrew T. 1989. *Ephesians*. Dallas: Word Books.
- Mazur, Roman. 2008. Peroracja: Ef 6,10-20 – walka duchowa i modlitwa. W: „Przekonywał ich o Chrystusie”. Paweł – apostoł i wojownik Chrystusa (Hermeneutica et Judaica, t. 2), red. Roman Pindel i Sylwester Jędrzejewski, 63-76. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie – Wydawnictwo Naukowe.
- Mazur, Roman. 2010. *La retorica della Lettera agli Efesini*. Milano: Franciscan Printing Press i Edizioni Terra Santa.
- Neumann, Nils. 2015. Die πανοπλία Gottes. Eph 6,11-17 als Reflexion der Belagerung einer Stadt. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, 106(1), 40-64.
- O'Brien, Peter Thomas. 1999. *The Letter to the Ephesians*. Leicester: Apollos.
- Olivier, Johannes Petrus Jacobus. 1997. תַּיִתּוּן. W: *New International Dictionary of the Old Testament Theology and Exegesis*, t. 3, red. Willem A. VanGemeren, 902. Grand Rapids: Zondervan.
- Scarpata, Giuseppe. 2001. *Parrhesia greca, parrhesia cristiana*. Brescia: Paideia.
- Schlier, Heinrich. 1991^{repr.}. παρρησία, παρρησιάζομαι. W: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 5, 871-886. Grand Rapids: Eerdmans.
- Schnackenburg, Rudolf. 1982. *Der Brief an die Epheser. Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament*. Zürich: Benzinger Verlag.
- Thielman, Frank. 2010. *Ephesians*. Grand Rapids: Baker Academic.